

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԳԵՐՄԱՆԱԲՆԱԿ ԹՈՒՐՔ ԳՐՈՂ ԶԱՖԵՐ
ՇԵՆՈՋԱՔԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ¹**

Բանայի բառեր – Զաֆեր Շենոջաք, Գերմանիա, Թուրքիա, Հայոց ցեղասպանություն, թուրք գրողներ, ստեղծագործություններ, թուրքական համայնք Գերմանիայում

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետևանքով մասնատված, հիմնահատակ ավերված ու հսկայական մարդկային կորուստներ կրած Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությանը 1950 թ. հաջողվեց վերականգնել արդյունաբերության նախապատերազմյան մակարդակը, իսկ 1956 թ.՝ ավելացնել այն կրկնակի: Աշխարհը սկսեց խոսել «գերմանական տնտեսական հրաշքի» մասին: Մակայն որքան զարգանում էր տնտեսությունը, այնքան ավելի ակնառու էր դառնում աշխատող ձեռքերի պակասը: Աշխատանքի ներքին շուկայում առաջացած բացը գերմանական իշխանությունները որոշեցին լրացնել ավելի թույլ զարգացած երկրների հետ հյուրաշխատողներ (գերմ. *Gastarbeiter*) հրավիրելու վերաբերյալ միջպետական պայմանագրեր կնքելու միջոցով: Այս քաղաքականությամբ Գերմանիայում ձևավորվեցին տարբեր մեծ ու փոքր էթնոկրոնական համայնքներ, որոնք ժամանակի ընթացքում դարձան երկրի ներքին ու արտաքին կյանքի անբաժանելի մասը:

Թեև Գերմանիայում պաշտոնապես փոքրամասնության կարգավիճակ և դրանից բխող իրավունքներ ունեն միայն լուժյան սերբերը, ֆրիզները և դանիացիները, սակայն գերմանաբնակ այլազգիների շարքում թե՛ քանակով, թե՛ ազդեցությամբ և թե՛ խնդիրներով առանձնանում են թուրքերը: Տարբեր հետազոտողների կարծիքով, ներկայումս Գերմանիայում բնակվում է շուրջ երեք միլիոն թուրք: Տարիների ընթացքում թուրքերը փոքրիշատե հարմարվել են ընդունող հասարակությանը, հասել բարեկեցության որոշակի մակարդակի: Նրանք ակտիվ մասնակցություն ունեն երկրի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, այդ թվում գրական կյանքում: Համայնքի ստեղծմանը զուգահեռ՝ 1970-ականներից Գերմանիայում սկզբնավորված թուրքական գրականությունը ուշագրավ երևույթ է: Ներկայումս Գերմանիայում բնակվող թուրք գրողների ստեղծագործությունները թարգմանվում են ամենատարբեր լեզուներով, դառնում գրականագիտական ուսումնասիրությունների առարկա:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳԼ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13YR-6B0034 գիտական թեմայի շրջանակներում:

Ուշագրավ է, որ Գերմանիայի թուրք գրողների համար, թերևս ինչ-որ գենետիկ հիշողության կանչով, ուսումնասիրության և քննարկման առարկա է դառնում Հայոց ցեղասպանության հարցը: Այս թեմային ծավալուն անդրադարձների ենք հանդիպում հատկապես 1990-ականների կեսերին գրված ստեղծագործություններում: Ժողովրդավարական ու ազատական եվրոպական հասարակությունը պարարտ հող էր ստեղծում պատմական իրողությունները բազմակողմանի ուսումնասիրելու և օբյեկտիվ գնահատականներ տալու համար: Արդեն եվրոպական չափանիշներով կրթված Գերմանիայի թուրք գրողների համար թերևս փոքր-ինչ ավելի դյուրին էր կոտրել այդ ժամանակ Թուրքիայում դեռևս խստագույնս պահպանվող ցեղասպանության տաբուն¹:

Միջանկյալ շեշտենք, որ թուրքական իշխանությունները մշտապես փորձել են երկրից դուրս բնակվող իրենց քաղաքացիների շրջանում պահպանել արտաքին և ներքին քաղաքական մի շարք հարցերի շուրջ (ինչպես օրինակ՝ Կիպրոսի խնդիրը, Քրդական և Հայոց ցեղասպանության ժխտման խնդիրները) իրենց ձեռնադրել ընկալումները: Այս նպատակով Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, իսկ ավելի ուշ նաև պաշտոնական Անկարայից ֆինանսավորվող տարատեսակ հասարակական կազմակերպությունները, բավական ակտիվ գործունեություն են ծավալել Գերմանիայում թուրքական համայնքի սկզբնավորման առաջին տարիներից: Իսկ Թուրքիայի կառավարության 2010 թ. որոշմամբ արտերկրում բնակվող թուրքերի և ազգակից հանրությունների վարչության² ստեղծումից հետո այս գործունեությունը սկսեց ավելի ուղղորդված բնույթ ստանալ և ներկայումս իրականացվում է ոչ միայն քաղաքական, հասարակական, այլև կրթական ու մշակութային մակարդակով: Բնական է, որ բոլոր այս ոլորտներում գործող ամենատարբեր թուրքական կազմակերպությունների թիրախային կետերից մեկը մշտապես եղել և մնում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականության ամրապնդումը և հակահայկական լոբբինգը: Մրան ավելացնելով հայրենիքից անխուսափելիորեն եկող բացասական անդրադարձը՝ կարող ենք փաստել, որ նույնիսկ Եվրոպայում բնակվող թուրք գրողի համար Հայոց ցեղասպանության թեմային անդրադարձ կատարելը բավական համարձակ քայլ է, որն արժանի է ուսումնասիրման և արժևորման:

Գերմանաբնակ թուրք գրողների թվում Հայոց ցեղասպանության թեման վեր են հանել հատկապես Ջաֆեր Շենոջաքը, Էմինե Սևգի Օզդամարը, Քեմալ Յալչընը: Ընդ որում, եթե Ք. Յալչընի ստեղծագործությունները որոշ

¹ XX դարի թուրքական գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության թեմայի արժարժման առանձնատկությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Մերթնյան Ռ. Հ.**, Հայոց ցեղասպանության թեման արդի թուրքական գրականության մեջ, Երևան, 2010, էջ 128:

² Վարչության մասին մանրամասն տե՛ս պաշտոնական կայքէջում՝ <http://www.ytb.gov.tr>.

չափով հայտնի են հայ ընթերցողին, իսկ նրա «Միրտս քեզնով է խայտում»¹ գիրքը նույնիսկ հասանելի է հայերենով, ապա Է. Ս. Օզդամարի և Ջ. Շենոջափի անունները Հայաստանում գրեթե արծարծված չեն, մինչդեռ նրանց ստեղծագործություններում Հայոց ցեղասպանության մասին հիշատակումները բավական ուշագրավ են:

Սույն հոդվածում քննության կենթարկենք Ջ. Շենոջափի² Հայոց ցեղասպանության հանդեպ մոտեցումը, որի «Վտանգավոր բարեկամություն» վեպը թուրքական միջավայրում սույն թեմային անդրադարձող առաջին ստեղծագործություններից է: 1998 թ. գրված այս վեպով ամբողջանում է ավելի վաղ տպագրված «Ներքնաշապիկով մարդը» և «Պրերիա» ստեղծագործությունները ներառող եռագրությունը, որի գլխավոր հերոս, մեծ ճանաչում չվայելող գրող Սաշան փորձում է սեփական ես-ը գտնել գերմանական հասարակության ոլորաններում: Թուրք հորից և գերմանացի-հրեա մորից սերող Սաշան ինքն իրեն հասկանալու համար նույնիսկ մեկնում է ԱՄՆ, սակայն այնտեղ ևս չգտնելով իր հարցերի պատասխանը՝ վերադառնում է Գերմանիա:

«Վտանգավոր բարեկամություն» վեպը սկսվում է տխուր իրողության հիշատակությամբ. Սաշայի՝ տարիներ առաջ բաժանված ծնողները նրա համար անհասկանալի պատճառով նույն ավտոմեքենայով վթարի են ենթարկվում և զոհվում: Որպես միակ ժառանգ՝ նա ստանում է բավական լուրջ կարողություն: Սակայն երբևէ գումարի կարիք չունեցած Սաշայի համար առավել կարևոր է հորից մնացած արծաթյա տուփը, որտեղ պահված են դեռևս 1936 թ. ինքնասպանություն գործած պապի օրագրերը: Գուցե՞ այս «մոխրագույն կազմով, սովորական ֆրանսիական» տետրերի արաբատառ և ռուսատառ գրությունները լույս կսփռեն պապի տարօրինակ ինքնասպանության պատմության վրա և կօգնեն հերոսին ավարտին հասցնել իր փնտրտուքները: Գրականագետ Ջեյմս Ջորդանը գրում է. «Սաշան հույս ունի, որ կա բացահայտման ենթակա հստակ ինքնություն, և որ ընտանիքի անցյալը պարզելուն պես բոլոր կապերն ինքնըստինքյան կհաստատվեն»³: Տետրերն այնքան կարևոր են թվում հերոսին, որ նա նույնիսկ չի ցանկանում դրանք որևէ մեկին ցույց տալ, այլ որոշում է սովորել թուրքերեն և համադրելով արաբերենից իր ունեցած գիտելիքները՝ ապակողավորել գրությունները, ապա դրանց հիման վրա պապի մասին վեպ գրել: Որոշ ժամանակ անց,

¹ Տե՛ս **Յալչըն Ք.**, Միրտս քեզնով է խայտում, Երևան, 2005:

² Ջ. Շենոջափը ծնվել է 1961 թ. Անկարայում: 1970 թ. ծնողների հետ տեղափոխվել է Սյունիք, որտեղ 1981-1987 թթ. ուսանել է քաղաքագիտություն, փիլիսոփայություն և գերմանական գրականություն: 1988 թ. նա արժանացել է Ադալբերդ ֆոն Քամիստյի անվան գրական մրցանակին: Որպես հրավիրյալ գրող աշխատել է Օքսֆորդի, Մասաչուսեթսի, Օհայոյի համալսարաններում:

³ **Jordan J.**, Zafer Şenocak's essays and early prose fiction: from collective multiculturalism to fragmented cultural identities, Zafer Şenocak, editors: Cheesman T, Yeşilada K., Cardiff, 2003, p. 101.

ասկայն, Սաշան հասկանում է այս աշխատանքի ապարդյունությունը և դիմում թարգմանչի օգնությանը: Մի քանի ամսվա ընթացքում մաս-մաս թարգմանվող տետրերից նա բացարձակապես անսպասելի բացահայտումներ է անում:

Այս պատմության ամբողջ ընթացքում, որ ներառում է տուփը ստանալուց մինչև օրագրերի թարգմանությունները ընթերցողին ներկայացնելու պահը, երկխոսություններ գրեթե չկան, այլուժեն կառուցված է Սաշայի հոգեվիճակը արտացոլող մտորումների ներկայացման վրա: Այդ մտքերն իրականում ոչ միշտ են կապված պապի օրագրերի կամ ինքնության խնդրի հետ: Համարակալումով առանձնացված գրքի 35 գլուխները արտացոլում են գերմանական հասարակությանը հուզող ամենատարբեր խնդիրների վերաբերյալ հրեա-թուրքի տեսանկյունը: Գլուխները տրամաբանական հստակ կապ չունեն, իրար հաջորդելով ու միախառնվելով՝ քննության են առնվում պապի ինքնասպանությունից մինչև Բեռլինի պատի քանդման պատճառներն ու հետևանքները ներառող հարցեր:

Գրքում փաստորեն կարևորագույն գործող անձի՝ պապի անունը չի տրվում. հիշատակվում է հպանցիկ: Այստեղ-այնտեղ թաքնված փաստերն ի մի բերելով՝ հասկանում ենք, որ Սաշայի պապը ծագումով Կարսից է և 1914-1918 թթ. եղել է օսմանյան բանակի զինվոր: Բաց գույնի մաշկ ունենալու և հայերենին ու ռուսերենին լավ տիրապետելու շնորհիվ զբաղվել է հետախուզական աշխատանքով¹: Պատերազմի տարիներին հայերի անուններով առաջին ցուցակը նա է կազմել: Այդ ցուցակում 500 անուն պետք է լիներ: Մեկը դուրս է մնացել ցուցակից: Մի կնոջ անուն: Բայց ինչո՞ւ (էջ 38): Այս հարցն ի սկզբանե հուզում է Սաշային: Հատկանշական է, որ նրան չի հետաքրքրում, թե 500 անուն պարունակող ցուցակն ինչ նպատակով է կազմվել: Այսինքն՝ ի սկզբանե հեղինակը նպատակ չի հետապնդում ներկայացնել Հայոց ցեղասպանությունը, որն ավելի շուտ հենքային երևույթ է, քան հիմնական թեմա: Զարմանալի չէ, որ նա այդ առնչությամբ որևէ բացատրություն չի տալիս: Նա միայն պապի օրագրից 1921 թ. փետրվարի 21-ին արված մի գրություն է մեջբերում. «Մեր մշակույթում մեղավորություն տերմինը չկա: Մենք միայն մեղք գիտենք: Մեղքը մեր կրոնական, աստվածային գոյության առջև ունեցած պատասխանատվության սահմաններն է շրջագծում: Սակայն երբևէ ինքներս մեր առջև պատասխանատվություն չենք զգում: Մեղավորությունը մարդկային հարց է: Մարդը իր մեղքի հետ միշտ դեմ դիմաց է: Մենք միայնակ մնալուն սովոր չենք» (էջ 110):

1920-ական թվականներին պապը եղել է քեմալական շարժման ակտիվ մասնակից, կովել «մեծ փրկիչ» Մուսթաֆա Քեմալի կողքին: Ավելին, «մեծ փրկիչը» Սաշայի պապիկի ու տատիկի հարսանիքի վկան է եղել: Հանրա-

¹ **Şenocak Z.**, Tehlikeli akrabalık, İstanbul, 2006, s. 37.

պետության հռչակումից հետո պապը կարողացել է լուրջ հաջողությունների հասնել, նույնիսկ Ստամբուլում համայնքապետ դառնալ: Պապի կերպարի ամբողջ նկարագրությունը սահմանափակվում է այսքանով: Ամբողջ շարադրանքում պահպանվող այս անհատակությունը, տողատակերում ինչ-որ բան գտնելու, կիսավարտ նախադասություններում թաքնված փաստեր հայթայթելու անհրաժեշտությունը ինտրիգ է ստեղծում, ստիպում անընդ-հատ լարված մնալ և անհամբեր սպասել վերջաբանին: Սակայն հեղինակը բնավ չի շտապում: Եվ մեղքի զգացման կամ հայերի ցուցակների մասին մտորումներից նա հանկարծակի անցում է կատարում, օրինակ, պատե-րազմից հետո այրիացած գերմանացի կանանց խնդիրներին:

Գրքում գուտ գերմանական խնդիրներին բավական լուրջ տեղ հատկաց-նելու փաստը հստակ արտացոլում է հեղինակի դիրքորոշումը: Գերմանիան կարևորագույն դեր ունի նրա կյանքում: Մինչդեռ Թուրքիային շատ քիչ տեղ է հատկացված՝ այն էլ հիմնականում բացասական երանգներով: Օրինակ, պապի կենսագրությունը ներկայացնող մի դրվագ հստակ արտացոլում է Թուրքիայում տիրող ոչ ժողովրդավարական մթնոլորտը. «Պապս 35 տարե-կան է: Ուժեղ մարդ է: Համայնքապետի թեկնածու: Մրցակիցն է՝ նույն կու-սակցությունից: Պապս կեղծիք է անում, որպես կաշառք ընտրողներին ընտ-րությունից առաջ ձախ ոտքի կոշիկներ է բաժանում: Մյուսն էլ ընտրու-թյունից հետո է խոստանում տալ: Պապս էլ ընտրությունից առաջ կոշիկի գործարան է հիմնում: Ընտրություններում հաղթում է» (էջ 38): Ավելին, մար-տահրավեր նետելով Աթաթուրքի անձի անձեռնմխելիությանը՝ հեղինակը փոքր-ինչ հեզանքով է գրում բոլորին կրթելու, քաղաքակրթելու նրա մոլուցքի մասին. «Միգուցե նա կարողացավ փրկել, բայց քաղաքակրթել՝ երբեք» (էջ 30): Նման վերաբերմունքը հատկապես աչքի է ընկնում, քանի որ գրքում ինչ-որ իրադարձությունների կամ մարդկանց հստակ գնահատա-կաններ գրեթե չկան: Հեղինակը միշտ աշխատում է փաստերի համադրու-թյամբ վերջնական հետևությունները թողնել ընթերցողին:

Տեսրերի թարգմանությանը Սաշայի սպասմանը զուգահեռ՝ գրքում զար-գանում է սյուժետային փոքրիկ երկրորդ գիծը, որն անմիջական կապ ունի հայերի հետ: Սաշայի կինը՝ գերմանուհի Մարին, վավերագրական ֆիլմ է նկարահանում Թալեաթ փաշայի մասին, որի վերաբերյալ նրա դիրքորոշու-մը հստակ է. հարյուրհազարավոր անմեղ զոհերի մարդասպանը արդարա-ցում չունի: Սակայն այս փաստը զարմանալիորեն տհաճ է Սաշայի համար: Որքան էլ նա հեռու է իր թուրքական արմատներից, այնուամենայնիվ ըմբոս-տանում է Թալեաթ փաշային իբրև ցեղասպան, վայրենի թուրքի կերպար ներկայացնելու դեմ: Նա նույնիսկ կնոջը մեղադրում է նրա կերպարը միայն եվրոպական սկզբնաղբյուրների հիման վրա ներկայացնելու համար և նրան առաջարկում ծանոթանալ Թալեաթի գործունեությանը նվիրված թուրք հե-ղինակների անդրադարձներին՝ միակողմանի կարծիքից խուսափելու հա-մար: Դիմելով կնոջը և ի դեմս նրա, անշուշտ, ամբողջ Եվրոպային՝ նա հայ-

տարարում է. «Իսկական արևելյան ժողովուրդ հայերին՝ միայն մուսուլմանների շրջապատում ապրող քրիստոնյաներ լինելու համար են արևմտյան համարում: Սրա հետ մեկտեղ տարածաշրջանի բոլոր ժողովուրդներից առավել ուժեղ արևմտյան կողմնորոշում ունեցող թուրքերին մուսուլման լինելու պատճառով երբեք Եվրոպայի, Արևմուտքի մաս չեն համարում» (էջ 15): Ավելին, ժխտելով հայերին ցեղասպանության ենթարկելու թուրքերի միտումը, միաժամանակ պատմությունից օրինակներ բերելով՝ Մաշան ցանկանում է ցույց տալ, որ նույնիսկ եթե հայերի զանգվածային սպանություններ են եղել, դա դեռ տագնապ բարձրացնելու առիթ չէ. «Ֆրանսիացիներն էլ Ալժիրում են կոտորած կազմակերպել, իսկ բրիտանացիներն ընդհանրապես աշխարհի կեսը կողոպտել են, սակայն նրանց Եվրոպայի խորհրդից և Եվրոպական միությունից չեն հանել: Դուք՝ եվրոպացիներդ, կեղծ խաղ եք խաղում, երկերեսանի եք: Սպիտակ մարդը միշտ երկերեսանի է» (էջ 15): Արյան կանչն է ստիպում Մաշային նման արտահայտություններով նեղացնել սիրելի կնոջը, թե՛ սա եվրոպական ազատականության ու հավասարության սկզբունքների ծայրահեղ դրսևորումն է: Հեղինակը եզրահանգումները թողնում է ընթերցողի հայեցողությանը: Նույնիսկ Թալեաթ փաշային վերաբերող որևէ գնահատական, վերջնական կարծիք գրքում չենք գտնում: Մաշան ինքն իրեն հարցնում է. «Թալեաթ փաշան պատասխանատու է արդյոք Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում հարյուրհազարավոր հայերի բռնագաղթի համար: Ինչպե՞ս կարող էր լուսավորության կողմնակից, հաջողակ քաղաքական գործիչը զանգվածային սպանության կազմակերպիչ լինել» (էջ 67): Հարցը մնում է անպատասխան: Մարին մեկնում է Սալոնիկ, ապա՝ Թուրքիա՝ նոր նյութեր հավաքելու համար: Ընթերցողը չի իմանում, թե ինչեր է նա այնտեղ քացահայտում, նոր տեղեկություններն ամրապնդում են նրա կարծիքը, թե՛ ստիպում հրաժարվել կտրուկ գնահատականներից: Կարծես հեղինակը չի ցանկանում կարծիք պարտադրել և միայն խորհրդածելու համար է հիմք ստեղծում:

Մեկը մյուսին հաջորդող Մաշայի մտքերի հորձանուտում պապի մասին տրվող ցաքուցրիվ տեղեկություններն ամբողջանում են գրքի վերջին գլխում: Տեսրերն ընթերցված են, պապի և հետևաբար նաև ամբողջ ընտանիքի պատմության մի մեծ գլուխ՝ քացահայտված: Փաստորեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին որպես օսմանյան զինվոր պապը կազմակերպել է հայերի տեղահանությունը: Արդեն հիշատակված ցուցակի նպատակը կազմակերպված աքսորն էր: 500 հոգուց միայն մեկի անունն է ջնջել, մնացածներից և ոչ մեկին չի խղճացել, ոչ մեկի հանդեպ մեղքի զգացում չի ունեցել: Ավելին, չնայած երկիրն աղքատացել է, բայց նա կարողացել է երկրի արևելքում ստեղծված կողոպուտի հնարավորություններն օգտագործել և տեղահանվածների «լքյալ գույքի» հաշվին հարստանալ, քանի որ, իր իսկ վկայությամբ, «նրանց վերադարձը կտրականապես անհնարին է: Դրա համար անհրաժեշտ ամեն ինչ արված է»: Եվ կրկին ոչ մի ափսոսանք:

Մաշան, վերաձևակերպելով պապի նոթերը, գրում է. «Հաշվի չէր առնում, որ մի օր նորից ստիպված է լինելու անցյալի մասին մտածել: Երեկ երեկ էր, այսօր այսօր է, հատկապես երբ պետք է եղած-անցածը մոռանալ»: Ավելին, պապը գտնում էր, որ իր երկրի անցյալով կարող է հպարտանալ, քանի որ «նույնիսկ բոլոր պարտություններից հետո ոտքի վրա մնաց: Ամեն անգամ վերջնական հաղթանակին հավատաց: Հաղթեց: Թանկ վճարեց: Սակայն էթե հաղթանակի համար թանկ չես վճարում, հաղթանակն արժեք չի ունենում: Իրական հաղթանակները ձեռքբերումների հետ կապ չունեն: Կորուստներով են լի» (էջ 124):

Պապը ևս, չնայած հաղթանակել է, հերոս է հռչակվել, բայց կորցրել է իր կյանքի ամենակարևոր կնոջը, իր կյանքի իմաստը: Նորից հղելով պապին՝ Մաշան փաստում է. «Այն կնոջը սիրում էր: Այն ժամանակ, սակայն, դեռ չգիտեր, թե սերն ինչպիսի զգացմունք է: Կարծում էր, որ այդ զգացմունքն իրեն չի սազում: Սպանելու համար էր պետք պայքարել, ոչ սիրելու: Այն ժամանակ կյանքն իմաստ ուներ» (էջ 126): Ճակատագրի հեգնանքով այդ կինը հայուհի է, որի անունն է ջնջել տխրահռչակ ցուցակից: Ընթերցողի համար անհայտ մնացող պատճառներով այդ կինն էլ է տարագրվել: 1936 թ. անցյալից ստացված մի նամակ տակնուվրա է անում պապի կարծես թե հաջողված կյանքը: Նամակից ընդամենը մի քանի տող մեջբերելով՝ հեղինակը ներկայացնում է մի ամբողջ կործանված կյանք: Կինը գրում է. «Մեր աղջիկը քեզ չի ճանաչում: Մինչդեռ արդեն 20 տարեկան է: Կարծում է՝ հայրը մահացել է: Այնքան էլ հեռու չէ ճշմարտությունից, այնպես չէ՞: Թե՞ ինձնից անտեղյակ դեռ ապրում ես: Եթե այլևս չկարողանանք միասին լինել, կյանքիդ վերջ ես տալու, չէ՞ իր խոստացել... Փախուստի ճանապարհին հազար անգամ հարձակումների ենթակվեցի: Գուցե մեր երեխան էլ քեզնից չէ, դեմս դուրս եկած մորթարարներից և զինվորական համազգեստով վիժվածքներից է» (էջ 127): Պապի կյանքը մի ակնթարթում տակնուվրա է լինում: «Դողում էր,– պատմում է թոռը,– կյանքի միակ սիրած կինը նա էր: Ինչպե՞ս էր այսքան տարի առանց նրա ապրել: Ինչպես էր կարողացել ուրիշ կնոջից երեխա ունենալ»: Նա այլևս չի կարող սպասել: Նա իրագործում է իր խոստումն ու ինքնասպան լինում: Գիրքը վերջանում է: Ոչ մի մեկնաբանություն: Ի՞նչ է գգում Մաշան: Ինչպե՞ս է փոխվում նրա աշխարհայացքը: Ոչ մի հստակ պատասխան չի հետևում: Ցեղասպանությունը գրքի այուժեի առանցքային մասն է կազմում, սակայն կարծես չշոշափված է մնում: Չկան մանրամասն նկարագրություններ, փաստեր, թվեր: Ինչու՞, ինչպե՞ս և ուր են ուղարկել հայերին, ի՞նչ է պատահել նրանց հետ: Այս հարցերի պատասխաններն ամփոփված են վերը նշված հակիրճ նախադասություններում: Հայերը տեղահանվել են, սպանվել, կողոպտվել, ունեզրկվել: Ավելին, երիտթուրքերն ու քեմալականները գրեթե նույնականացված են. պապի անցումը մի թևից մյուսը հեշտ ու բնականոն է թվում: Այս ամենը, սակայն, բացահայտորեն գրված չէ, փոխարենը կարելի է սուս կռահել կամ տողատակերի

միջև կարդայ: Գրականագետ Լ. Անդերսոնը գրում է. «Տեքստը [Չ. Շենոջաքի «Վտանգավոր բարեկամությունը»] երբեք հստակ չի ներկայացնում 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը: Մակայն այն առաջինն է ներկայացնում հայերի տեղահանության ցուցակները»¹:

Այսպիսով, Չ. Շենոջաքի «Վտանգավոր բարեկամություն» վեպը յուրօրինակ անդրադարձ է Հայոց ցեղասպանության թեմային: Գրքում թեն քողարկված, բայց ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության հիմնական դրվագները: Գրքում չկան որևէ քննադատություն, բացասական վերաբերմունք, բայց ժխտողականություն կամ խեղաթյուրում նս չկա:

Հարկ է նշել, որ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող անդրադարձների հանդիպում ենք նաև Չ. Շենոջաքի այլ ստեղծագործություններում: Օրինակ, նրա «Ուր ենք գնում» վեպի գլխավոր հերոսի՝ արվեստի գործերի ոչնչացմամբ զբաղվող թուրք երիտասարդ Ջումեյթի նախկին դայակը՝ Լարան, ծագումով հայ է: Հեղինակը ներկայացնում է նրա կյանքի պատմությունը: Նրան գնչուները գտել են Արևելքի լքված գյուղերից մեկի ավիրված եկեղեցու դռան մոտ՝ սարսափելի ցրտից կիսատ-պռատ պաշտպանող մի ծածկոցի մեջ փաթաթված: Երեխայի կենդանի մնալն արդեն հրաշք պետք է համարվի: Գնչուները նրան որոշ ժամանակ իրենց մոտ պահելուց հետո վաճառել են²: Շատ դառը օրեր է ապրել Լարան և, ինչն ամենասարսափելին է, ութ տարեկան հասակում, երբ Անկարայում մի վաճառականի տանն էր ապրում, ենթարկվել է դաժան սեռական բռնությունների: Այսպես, ձեռքից ձեռք անցնելով, 15 տարեկանում Լարան հասել է Ջումեյթի տուն, որի ընտանիքում ապրած տարիները նրա համար ամենաերջանիկն են եղել: Այդտեղից էլ, սակայն, ստիպված հեռացել է. «Օդանավակայանի ճանապարհին փողոցները դատարկ էին, քանդված: Նկատեց, որ հայերին և հույներին պատկանող կամ այդպիսիք համարվող խանութները կողոպտված են...³: Ինքնաթիռ նստելիս հասկացավ, որ Մտամբուլ այլևս երբեք չի վերադառնալու: Այո՛, այո՛, մի ժամանակ իր ընտանիքի հայրենիքը համարվող, սակայն այժմ արդեն նրան չընդունող, օտարի աչքով նայող այս երկիր չէր վերադառնալու»⁴: Լարայի հանկարծակի հեռանալու գաղտնիքն այդպես էլ չբացահայտված է մնում: Արդեն մեծահասակ Ջումեյթը հիշում է, որ մայրը Լարայի գնալուն առնչվող իր հարցին շատ խորհրդավոր պատասխանել է, որ նրա համար ուրիշ երկրում ապրելն ավելի լավ կլինի, քանի որ նա հայուհի է⁵: Նույնիսկ տարիներ անց Թուրքիայի հետ կապերը լիովին կտրած

¹ Adelson L. A., *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York, 2005, p. 108.

² Senocak Z., *Yolculuk nereye*, Istanbul, 2007, s. 37.

³ Հավանաբար նկատի ունի 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ի կոտորածները:

⁴ Senocak Z., նշվ. աշխ., էջ 36.

⁵ Նույն տեղում, էջ 40:

Ջումեյթի համար այս փաստն անհասկանալի է մնում: Լարայի կերպարի հենքի վրա Ջ. Շենոջաքը փաստորեն ներկայացնում է հազարավոր հայ երեխաների ճակատագիրը, որոնք դատապարտված են եղել կիսաստրկային կարգավիճակով ապրելու թուրքերի և քրդերի ընտանիքներում, իրենց ուսերին կրելու կենցաղի ծանր բեռը և նույնիսկ դառնալու նրանց այլասերված ցանկությունների գոհերը:

Լարայի պատմության մեջ ուշագրավ է այն, որ տարիներ անց նրան հաջողվում է Փարիզում գտնել իր մորն ու մինչև վերջինիս մահը վայելել այն սերն ու ջերմությունը, որոնց երբեք չէր արժանացել: «Այդ երկու տարիները Լարայի կյանքի ամենակարևոր փուլերն էին: Մոր հետ երկար-երկար խոսակցությունների ընթացքում նա ճանաչել է ընտանեկան նկարին պատկերված շատ դեմքեր, բազմիցս լսել այդ դեմքերի անուններն ու պատմությունները, նրանց տեղավորել իր հիշողության մեջ և վերագտել իր ինքնությունը, որի մասին տարիներ շարունակ անտեղյակ էր եղել»¹: Ցեղասպանությունից հետո մասնատված ընտանիքների կարևորագույն հարցը փաստորեն դուրս չի մնում թուրք գրողի ուշադրությունից:

Ջ. Շենոջաքի Հայոց ցեղասպանությանը կատարած անդրադարձների մասին խոսելիս կցանկանայինք ներկայացնել նաև 2005 թ. գերմանական թերթերից մեկում տպագրված «Ժխտված ցեղասպանություն» հոդվածը²: Նա գրում է, որ Հայոց ցեղասպանության հարցում թուրքական մերժողականությունը, առավել ևս հայկական սփյուռքին ազգայնականության մեջ մեղադրելու փորձերը բացահայտ անամոթություն են: Նա շեշտում է, որ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչումը հույժ կարևոր է և ոչ մի դեպքում չի կարող փոխարինվել քննարկումներով կամ պատմաբանների տված գնահատականներով: Հեղինակը, սակայն, ցավով նշում է, որ թուրք հասարակության մեջ ժխտողականությունն այնքան խորն է արմատավորվել, որ դրանից հրաժարվելը դարձել է դավաճանության նման մի բան: Ամենից շատ Ջ. Շենոջաքին անհանգստացնում է այն փաստը, որ թուրքական իշխանությունները հայերի ողբերգությունն օգտագործում են Գերմանիայում թուրքական ազգայնականությունը բորբոքելու համար: Նման վերաբերմունքը որակելով սխալ և անթույլատրելի՝ մտավորականը դա համարում է արտերկրում բնակվող թուրքերի իրական խնդիրների նկատմամբ կատարյալ անտարբերություն և նրանց միայն սեփական շահերը առաջ տանելու գործիքի վերածելու փորձ: Հիրավի, թուրքական սփյուռքի հետ կապված պաշտոնական Անկարայի հայտարարություններին որոշ ժամանակ հետևելուց հետո պարզ է դառնում, որ սփյուռքը դիտարկվում է

¹ Նույն տեղում, էջ 35:

² Հոդվածի ամբողջական տարբերակը հասանելի է <http://www.signandsight.com/features/154.html> կայքում:

որպես բացառապես թրքամետ գաղափարներն առաջ տանելու միջոց, թուրքական մշակույթի ազդեցությունը հավելելու հարթակ:

Չ. Շենոջաքը անդրադառնում է նաև Թուրքիայի ապագայի հարցին՝ նկատի ունենալով, հավանաբար, նաև ԵՄ անդամակցումը: Նա գրում է, որ եթե հասարակությունն ի վիճակի չէ ընդունել, քննադատել նման չափերի հանցագործությունը և հրաժարվում է մեղավորության կամ գոնե պատասխանատվության ճանաչումից, ապա նույն հանցանքի կրկնությունը բացաված չէ: Հիշելու կարողություն չունեցող հասարակությունը դատապարտված է անցյալի սխալներում բանտարկված մնալուն: Նման վճիռը շատ ավելի դաժան է, քան ցանկացած դատավարություն, որ կարող է բաժին ընկնել մի կառավարության: XXI դարում թուրքական հասարակությունը եթե ուզում է եվրոպացիների շրջանում ընդունված լինել, չի կարող այլևս թույլ տալ իրեն այս փոսած ու կոպիտ պատմական խեղաթյուրումը: Թուրքերը չեն կարող պահանջել, որ մյուսներն ընդունեն իրենց պատմությունը, երբ իրենք անձամբ կարող են հավատալ միայն իրենց իսկ հորինած տարբերակին:

Այսպիսով, եթե Չ. Շենոջաքի վեպերում Հայոց ցեղասպանության թեման ներակայացված է քողարկված, առանց վերջնական կարծիքներ արտահայտելու, ապա հողվածում ակնառու են հեղինակի մերժողական վերաբերմունքը Թուրքիայի որդեգրած քաղաքական գծի նկատմամբ, ինչպես նաև իրականության բավական սթափ գնահատականները:

Наира Погосян – *Армянский вопрос в произведениях турецкого писателя из Германии Зафера Шеноджака*

С начала 1990-ых годов тема Геноцида армян, несмотря на существующее в Турции строгое табу, нашла свое отражение в работах турецких писателей, проживавших в Германии. К этой теме обращаются многие известные представители турецкой общины Германии. Одним из первых таких авторов является Зафер Шеноджак. Исследование работ этого писателя является актуальным, в особенности, в свете усиливающегося антиармянского лоббинга турецкой общины Германии.

Naira Poghosyan – *The Armenian Question in the Works of Turkish-German Writer Zafer Shenocak*

Since the early 90s, the subject of Armenian Genocide has been reflected in the works of Turkish-German writers despite the strict taboo on discussing it in Turkey. Many famous representatives of the Turkish community of Germany refer to this subject. Zafer Shenocak is among these authors. The investigation of his works is especially important in the light of increasing anti-Armenian lobbying activity of the Turkish community of Germany.